

Н. М. Зуб (Руденко)

ДІАСПОРИ КАВКАЗУ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ В КИЄВІ (1914–2014)

Україна здавна відзначається своєю поліетнічністю. Це результат тривалого спільного проживання різних національностей на її території. До цього призводили як переселення народів у давні періоди, так і міграційні хвилі пізнішого часу. Результатом цих процесів стала поява нових етносів на поліетнічній карті України, і Києва зокрема.

Метою цієї розвідки є комплексний аналіз та порівняння соціальних і демографічних процесів, історичних явищ, що вплинули на становище представників народів Кавказу та Близького Сходу в середовищі міста Києва протягом 1914–2014 рр., а разом з тим і характеристика процесів появи та кількісного зростання, аналіз культурно-релігійної адаптації та особливостей проживання національних меншин міста. Водночас не менш важливим є огляд існуючих джерел та літератури, що надають нам важливі факти та статистичний матеріал для дослідження цього питання.

Об'єктом виступають представники кавказьких та близькосхідних діаспор, що проживають у м. Києві, їхня історія та розвиток від початку ХХ ст. до сьогодні.

Предметом дослідження є динаміка демографічного та національного складу Києва на базі підсумків переписів населення за різні роки протягом ХХ – початку ХХІ ст. й аналіз причин та обставин, що спонукали до міграції народи Кавказу та Близького Сходу, а також політика щодо національних меншин в Україні протягом різних історичних періодів.

Хронологічний період, що охоплює часовий відрізок цього дослідження, має тривалість із 1914-го до 2014 р. Нижня межа обумовлена загальнополітичним становищем у світі та в Україні, а саме подіями Першої світової війни, що призвели до зростання міграційних хвиль серед народів східних країн. Верхня межа дослідження доведена до сьогодення досліджуваних діаспор міста Києва.

Питанням історії етносів, що є складовою багатонаціонального населення України, науковці приділяли увагу здавна. На різних історичних етапах нашого минулого відбувалося накопичення етнографічних та історичних матеріалів, що привертало до себе увагу і професіоналізмом, і самобутністю. Однак найбільшого наукового розвитку вивчення зазначеної тематики дістало у 20–30-ті рр. ХХ ст., з початком запровадження в новоствореній радянській державі курсу на коренізацію [Кавун 2006].

Увага дослідників 20–30-х років ХХ ст. була прикута до народів Сходу не випадково – це зумовлено декількома причинами. Саме в цей період починає активно розвиватися така галузь української історичної науки, як сходознавство [Черніков 1991]. Крім того, на передові позиції виходять ще й краєзнавчі дослідження. Державний та громадський діяч радянської України, грек за національністю, С. Ялі на сторінках газети “Вісті ВУЦВК” за червень 1927 р. пояснював, що дослідження в галузі краєзнавства в Україні, на відміну від дореволюційної царської Росії, змінилися і перед краєзнавцями постала зовсім інша мета в порівнянні з минулим. Нова мета, за його словами, полягала ось у чому: «Пригнічені та затуркані за царизму національності починають тепер показувати своє обличчя. Їх вивчають уже не задля

“чистого наукового інтересу”, а щоб допомогти їм ліквідувати їхню економічну відсталість, полегшити можливість безболісного переходу до соціалізму» [Ялі 1927].

Науковці жваво відгукувалися на такі публікації своїми працями та дослідженнями. Документи з архівних збірок відкривають для нас і соціалістичні змагання за першість у наукових досягненнях [Договір на соціалістичне змагання... 1930–1931], і, власне, доробки науковців того періоду. Серед таких варто відзначити Ф. Бахтинського [Бахтинський], М. Корниловича [Корнилович], Є. Рихліка, Н. Дмитрука, що працювали в “Кабінеті Нацмен” Всеукраїнської академії наук [Зміст збірника... 1930, I]. Для сучасних істориків їхні роботи мають важливе значення, оскільки для розвитку та досліджень відповідної тематики їм служили широке поле наочності та робота з представниками східних народів, що сприяло збиранню етнографічного матеріалу, який вони активно залучали у свої розвідки, що потім друкувалися у збірнику “Національні меншості Радянської України” [Зміст збірника... 1930, I]. Саме роки коренізації збагатили науковий доробок вітчизняної науки кількістю публікацій та розвідок з етнографії національних меншин, щодо назви яких використовувалося словосполучення “національні меншості”. Поряд з цим терміном типовим і звичним було використання термінів “нацменшина” та “нацмен” [Зміст збірника... 1930]. До речі, другий з них аж ніяк не був назвою окремого представника національної меншини, а тим паче образливим. Це був скорочений варіант для вживання і в наукових роботах, і в періодичних публікаціях, пов’язаний скоріше з модою на скорочення, аббревіатури тощо, що поширилася у 20–30-ті рр. ХХ ст. в СРСР.

У радянській історіографії схвальними буди дослідження не про окремішність однієї якоїсь нації, а про дружні та братерські зв’язки всіх народів між собою. Втім, це не обмежувало досліджень вчених істориків та етнографів. Значну і плідну роботу в галузі статистики та історичної етнографії населення України ось уже не одне десятиліття поспіль проводить вчений В. І. Наулко [Наулко 1965; Наулко 1975; Наулко 1998].

Пожвавлення уваги до проблем історії та взаємовідносин національних спільнот України з новою силою розпочалося вже в незалежній Українській державі. І сьогодні такі дослідження представлені досить широко та різновекторно. Протягом останніх десятиліть наукові пошуки доповнилися низкою ґрунтовних досліджень, що містять важливі теоретичні виклади матеріалу та значну методологічну базу [Попович 1993]. Загальні та концептуальні питання відображені в словниках і довідково-бібліографічних виданнях [Етнічний довідник 1996; Етноси України 1997; Національні меншини... 2003]. Також можна виокремити роботи, присвячені вивченню розвитку руху міграційних хвиль та переселень населення від минулого до сьогодні [Макарчук 2008]. Разом з тим є роботи, що розкривають історичні шляхи формування та розвитку національних меншин в Україні, де епізодично чи окремими напрямками розкрито їхнє минуле та сучасний стан [Міронова 2006; Рафальський 2000]. Втім, вони майже не торкаються питань кавказьких та близькосхідних етносів, зосередивши головну увагу на більш кількісних та переважаючих діаспорах.

Найбільш дотичними до напрямку нашого дослідження є роботи про мусульманські етнічні меншини в Україні, де розкривається та аналізується їхнє походження, наведені кількісні показники, причини міграцій в Україну [Бубенок 2006; Данилов 2005]. Не менш інформаційною є розвідка про національно-культурну діяльність мусульманських товариств в Україні в минуле десятиліття [Нетеса 2005]. Тому на сьогодні представлені дані в окремих позиціях потребують додаткового оновлення. Слід виокремити роботи, що зосереджені на дослідженні якоїсь конкретної національної меншини чи народів окремих регіонів [Момрик 2004; Малиновская 2006]. Всі ці праці комплексно розкривають історію та стан мусульманської діаспори України на початок 2000-х рр., але при цьому фактично не виділяють особливостей етнічних спільнот м. Києва та оминають багато аспектів, що стосуються формування

та особливостей життя близькосхідних діаспор. Окремо слід звернути увагу на дослідження соціологів, котрі, аналізуючи процеси адаптації та проблеми культурно-освітнього аспекту, з-поміж інших етносів розглядають і діаспори Південного Кавказу [Пилипенко 1997]. Зокрема, вони вказують на те, що ступені інтеграції етнічних спільнот в український соціум різняться, а тому й політика держави щодо національних меншин “не може бути одноманітною” [Пилипенко, Привалов 2003, 510–511]. Проте робота триває, і поряд з цим вже є певна частка досліджень, присвячених східним народам, що проживають у місті Києві. Це змістовні за своєю суттю та фактами роботи, та вони є певним чином обмежені в часовому відрізку історії, оскільки розглядають переважно період 20–30-х рр. ХХ ст. [Богомолов... 2004; Чорна 2008; Чорна 2009; Савченко, Чорна 2009].

Зрозуміло, що певна обмеженість у вивченні окремих питань виникає через брак чи застарілість статистичних відомостей про діаспори. Саме тому для характеристики сучасного періоду були використані матеріали, що відображають поточну коротку інформацію у вигляді новин чи повідомлень, які розміщувалися в періодиці, ЗМІ та інтернет-ресурсах.

Та попри зацікавленість дослідників до історії та життя національних меншин, що продовжує зростати й охоплювати все ширші горизонти в тематиці досліджень, сьогодні немає роботи, яка цілісно розкриває аспекти становлення та формування близькосхідних та кавказьких діаспор міста Києва.

Причини, що зумовлювали зміни в демографічній структурі українського суспільства, розпочиналися далеко поза її межами. Соціально-політичні, з важкими економічними потрясіннями, та міждержавні збройні протистояння з невідворотними людськими втратами й переглядом політичної карти світу, а то й природні катаклізми призводили до направлення міграційних векторів у бік України. Міграційні потоки біженців, переселенців, заробітчан спрямувалися в Україну, серед її населених пунктів, що приймали у своє середовище представників інших народів, не була винятком і спочатку культурна, ділова, а потому й адміністративна столиця – місто Київ.

Перша світова війна (1914–1918 рр.), що прокотилася країнами Європи, зачепила Україну не лише військовими діями, а й стала початком так званої третьої хвилі міграції та, відповідно, призвела до збільшення східного компонента у громадянській спільноті нашої країни. Вже в перші роки імперіалістичної війни на теренах українських земель з’являються біженці-ассирійці з Південного Кавказу [Момрик 2004, 141]. Зазнали гонінь у ті роки і вірмени, що також були змушені рятуватись від переслідувань. Та й у наступні роки, вже після війни, до Києва продовжували прибувати вірмени, греки, ассирійці, турки, курди, що покинули рідні домівки через урядову політику [Галайба 1999], а почасти – безробіття та бідність [Бахтинський, арк. 6]. Представники цих етнічних груп мешкали в Києві ще в ХІХ ст., тому новоприбулі вливалися в загальну спільноту східних народів та інших мешканців міста. Крім того, від початку війни Київ був визначений “головним тиловим центром армій Південно-Західного фронту”, як вказував історик В. Базилевич, додаючи: “Київ заповнює сила військових, біженців та висланців з прикордонної округи, полонених” [Київ. Провідник 1930, 99].

Перший перепис м. Києва після тих подій був здійснений у березні 1919 р. радянськими військами, що зайняли місто. У передмові доцент О. Волков пояснює, що робота над зведеними даними була важкою і копіткою, працювали у дві зміни. Ситуація в місті була нестабільна – влада то йшла, то поверталась. Залежно від цього статистична організація то створювалась, то розпадалась. О. Волков, зокрема, зауважує: “Целью демографической разработки, помимо прочего, было поставлено возможно полное выяснение национального вопроса, столь острого и болезненного в киевской среде” [Перепись... 1920, 1]. Цілком очевидно можна стверджувати, що

це питання було болючим не лише для Києва. Це пояснюється тим, що всі попередні великі і малі переписи проводилися за багатьма показниками, але не за національністю. Її замінювали показники мови, релігійності, підданства. Оскільки вважалося, що мова і релігія – прямі показники національності і це тотожні поняття. Та в колах науковців з Імператорського Російського географічного товариства гострі дискусії з цієї проблеми тривали вже давно. Саме тому в березні 1917 р. була створена спеціальна “Комиссия по изучению племенного состава населения России” [Об учреждении... 1917], вона й винесла остаточний вердикт, і відтоді показник мови перестав бути показником національності. Невідомо, чи цими положеннями керувалися працівники статистичного бюро Києва, чи діяли за чимось вказівкою, а чи насправді намагалися самостійно “вияснити національне питання” у своєму місті. Тут маємо деякі сумніви, викликані зазначеною кількістю окремих народів. Наприклад, в архівних документах за 1922 р. зазначено, що в місті була “об’єднана колонія персів у кількості до 1000 осіб” [цит. за: Бубенок 2006, 41]. Перепис повідомляє нам у декілька разів меншу цифру – 168. Звичайно, можна припускати, що Київ за три роки поповнився новими мігрантами, та наскільки це ймовірно, викликає питання, оскільки радянська влада певним чином докладала зусиль до зменшення чисельності окремих народів. Після війни зменшилася кількість турків – їх відправляли назад на батьківщину. Також з метою подолання безробіття у середовищі східних народів влада “заохочувала” переселення на Південь України євреїв, асирійців та циган [Савченко, Чорна 2009, 124].

Районів компактного чи окремішнього проживання з переважаючою кількістю якогось одного етносу в місті Києві не існувало. Втім, у 20–30-ті рр. щодо означення існування національної меншини в межах одного великого населеного пункту використовувався термін “колонія”. Важко звикаючи до нового оточення та великого міста, представники інших народів тяжіли до згуртованого проживання та господарювання. Для цього вони об’єднувалися також у своєрідні комуні. І хоча місць компактного розселення в Києві не було, все ж слід відзначити, що один з великих житлових масивів сучасного міста своєю назвою завдячує почасти представникам східних народів. Традиційно вважалося, що одним з таких “східних” топонімів у назві району міста є Татарка. Та частина міста, про яку йде мова, не відобразила назви тих етносів, котрі там мешкали, це скоріше нагадування про їхню натхненну працю на новій батьківщині, в тепер рідному для них місті. А розбудований у 70-х житловий масив зберіг назву Виноградар [Галайба 1999]. Дослідники історії Києва вказують, що першими виноградарями-підприємцями стали тут ще в 1907 р. перський підданий, але асирієць за національністю Ісаак Іванович Бекас (Бекасов) та Абрамов [Галайба 1999]. За радянської влади орендні землі асирійця перейшли до колгоспу, що спеціалізувався на вирощуванні винограду, персиків та баштанних культур. Агрономом, звичайно, був Бекасов, а головою колгоспу – Р. С. Майсурадзе. Працівників до колгоспу відряджав Будинок народів Сходу, працевлаштування безробітних було однією з його найголовніших функцій. Спочатку там поселили 28 родин, а в 1934 р. – вже 78. Склад працівників був насправді багатонаціональним – 13 національностей. А колгосп дістав назву “Виноградар” [Савченко, Чорна 2009, 124; Галайба 1999].

Особливістю всіх міграційних груп, що прибувають до будь-якої країни, тим паче з культурою, віддаленою від власної, є осідання новоприбулих мешканців у великих містах. У поясненні цього явища переважає погляд, що розглядає місто як більш сприятливе середовище, де легше проходить адаптація носіїв інших культур. До того ж переважно всі мігранти початку ХХ ст. потребували не лише притулку, а й працевлаштування, роботу легше було підшукати саме в місті, ніж у селі, де до того ж мігранти могли зіштовхнутися з відмінним від притаманного їхній культурі способом господарювання.

Основну роль у розвитку культурного будівництва серед народів Сходу було покладено на Будинок народів Сходу, створений у 1925 р. Ця громадська організація включала представників усіх національностей Сходу, які мешкали на Правобережжі. Першим його керівником був асирієць Біт-Шумуні (до 1928 р.) [Чорна 2009, 203]. Другим – грузин Окроберідзе [Савченко, Чорна 2009, 126]. Історія Будинку народів Сходу почалася з чотирьох секцій, що були представлені вірменами, грузинами, асирійцями та тюрксько-татарськими народами [Чорна 2009, 123]. Розташовувався він у місцевості Липки за адресою вул. 25 Жовтня, 5-а. Путівник Києва видання 1930 р. вказує, що це красивий в архітектурному виконанні будинок (вміщує клубний та читальний зали, бібліотеку, військово-спортивний гурток та інші секції) з літнім майданчиком, а “спроєктував його певно Беретті” [Київ. Провідник 1930], оскільки саме В. І. Беретті спроектував колишній Інститут шляхетних панянок (пізніше загальновідомий Жовтневий палац на вул. Інститутській (алеї Героїв Небесної сотні)). Приміщення, відведене для Будинку народів Сходу, розміщувалось поряд з ним, і первісна його функція – житло для педагогічного складу вказаного закладу. Вже в 1936 р. приміщення Будинку народів Сходу передали іншому культурному об’єднанню – Спілці радянських композиторів [Чорна 2009, 205].

Будинок народів Сходу не вирішував усіх проблем, втім прагнення його керівництва полегшити життя простого люду було очевидним. Завдяки дієвому залученню до громадсько-культурних процесів у житті міста трансформувалась традиційний спосіб господарювання у сім’ях близькосхідних діаспор, де зазвичай працювали лише чоловіки, а жінки доглядали дітей. Без знання мови та володіння навичками професій їм важко було влаштуватися на роботу. З плином часу та допомогою дружнього середовища був подоланий і цей бар’єр. Дітей віддавали в національні дитсадки, жінок влаштовували на роботу, адже індустріальне місто жило за іншими принципами, ніж вони мали до цього.

Будинок народів Сходу користувався популярністю, адже тут, крім пошуку роботи, допомагали оволодіти грамотою на рідній мові, влаштовували культурні програми. У 1927 р. він об’єднував 12 нацменшин (1050 зареєстрованих членів), а в 1931 р. – 17 меншин (1662 члени) [Чорна 2009, 203–204].

У роботі Будинку народів Сходу відчувалися певні недоліки та недопрацювання, викликані в першу чергу недостатнім фінансуванням та увагою з боку держави. Створені садочки та школи для національних меншин були зорієнтовані на представників більш кількісних груп серед них.

Втім, попри все, відзначимо, що навіть такі заходи в роботі з національними меншинами консолідували спільноту, вона вливалася в гамірне життя столиці Української РСР, адже в 1932 р. столицю республіки було перенесено з Харкова до Києва.

Низка процесів, що залишили прямий відбиток на житті та долі всіх народів і націй, мали внутрішній осередок скерування – централізовану політику радянського уряду. Опісля бурхливого сплеску уваги керівництва країни, суспільства та науковців разом зі зміною внутрішньополітичних векторів щодо національних меншин йдуть на спад і всі супутні напрямки розвитку суспільно-політичної виразності національних меншин, великих та малих народів, етносів та націй на теренах УРСР.

Відтоді розпочинається втрата пріоритетних напрямків у наукових дослідженнях, спрямованих на вивчення історії та демографічних процесів у середовищі національних груп та регіонів. Втім, це аж ніяк не означало припинення додаткових урядових заходів, що стосувалися виконання національної політики партії.

Показовими є дані статистики за 1919 р. та 1926 р., що вказують на кількісну перевагу представників чоловічої статі. Це свідчення того, що значна частина людей їхали до Києва в пошуках роботи та кращої долі, залишаючи свої родини, спочатку знаходили роботу та житло і лише по тому забирали до себе сім’ю чи утримували її на батьківщині.

Одним із факторів ідентичності народів, крім мови та культури, є релігія. У характеристиці близькосхідних етносів це одна з чільних рис самотності діаспор. Релігія може виступати як об'єднуючим фактором для певної групи етносів, так і нести в собі загрозу протистоянь та віддаленості. Щодо близькосхідних та кавказьких діаспор слід сказати також, що вони не є релігійно однорідними. Попри чисельне переважання мусульман, що традиційно розподіляються на дві течії – суніти та шіїти, окремі близькосхідні народи є християнами. Звичайно, що в повсякденному житті вони також будуть дистанціюватися та відокремлюватися чи, навпаки, гуртуватися, поєднані релігією.

Та вже в другій половині 20-х рр. у процесі розгортання боротьби з “опіумом для народу” та активного впровадження в життя нових принципів радянського будівництва навіть релігійні культові споруди всіх конфесій разом з атрибутами та цінними речами вилучали на потреби радянської держави. Окремі будівлі були знищені в 30-ті роки.

За кількістю культових релігійних споруд у Києві на початку ХХ ст. серед представників національних меншин першість тримала єврейська громада, яка була доволі численною, оскільки мешкала в місті протягом тривалого часу.

Одна споруда була на Деміївці – синагога Баришпольського, що використовувалася до 1920 р. Синагога на Нижній Солом'янці в 1930 р. була закрита і розібрана для будівництва ТЕЦ. Галицьку синагогу вперше відібрано в 1919 р., вдруге – в 1930 р. Синагога Бродського працювала до 1926 р. За загальною практикою тих років її було передано клубу єврейських кустарів [Чорна 2009, 197]. Потім вона встигла побувати клубами, гуртками та ляльковим театром. Діяльність синагоги на Подолі припинено в 1929 р. У 1945 р., коли в Радянському Союзі було тимчасово відновлене “схвальне ставлення” до релігії, синагога знову почала функціонувати.

Деякі будівлі синагог і сьогодні прикрашають Київ своїм архітектурним дизайном. Частина з них повернута громаді для здійснення релігійного культу, а інші, що змінили своє призначення на світське ще в перші роки радянської влади, і нині продовжують служити для інших потреб.

Вірменська громада, що також тривалий час мешкала в Києві, ще в XVII ст. мала свій храм. Все ж реалії минулих століть не зберегли його, і на початок ХХ ст. нової культової споруди так і не було збудовано.

Ассирійці, що були переважно несторіанами (Ассирійська церква Сходу), в радянській державі якимось “механічно” були зараховані до православних. Втім, громада сприйняла цей “статус” і фактично в ньому залишилася. У 1920–1930-ті рр. для релігійних літургій громада орендувала частину храму на території Софійського монастиря.

Мусульманська громада міста Києва тривалий час, на відміну, наприклад, від Харкова чи Одеси, не мала своєї культової споруди – мечеті. З 1897 р. для проведення релігійних ритуалів використовувався так званий молитовний будинок [Мусульманская молельня в Киеве 1897]. Це був звичайний будинок, пристосований для таких потреб, що розташовувався на Подолі за адресою вул. Мирна, будинок № 5, а пізніше був перенесений у будинок № 4. Втім, мусульмани міста не полишали мрій про справжню мечеть. Так, восени 1913 р. на вул. Гоголівській, 29 був закладений камінь, що символізував початок будівництва релігійного будинку мусульман – мечеті, з розрахунку, що він мав вміщати 800 вірян [Мечеть Ар-Рахма]. Будівництво завершилось не розпочавшись – початок Першої світової війни змінив плани і ситуацію.

Політика коренізації та її вплив на освітнє і громадське життя представників національних меншин сьогодні оцінюється неоднозначно. Оскільки, з одного боку, вона сприяла поверненню до культурних та національних традицій, а з другого –

вчені дедалі більше відзначають її негативний вплив у галузі освіти та вибудовування національного процесу. Головним недоліком при цьому визнається брак засобів та кадрів для високого рівня освітньо-виховної роботи серед національних меншин [Чорна 2008, 154], що спричиняло низький показник у роботі таких закладів на тлі загального покращення, зокрема тих, де навчання здійснювалося іншими мовами чи передовсім російською. З часом і керівництво на місцях, отримавши вказівки зверху та переосмисливши всі недоліки роботи, проведеної серед національних меншин країни, почало виправляти помилки та надолужувати втрачене шляхом закриття й ліквідації громадських, культурних та освітніх закладів, до того спрямованих на поліпшення умов існування народів Сходу серед інших братніх народів.

Після десятка років особливої уваги щодо всебічного культурного розвитку нацменшин розпочалася наступна велика епоха в житті представників різних народів, об'єднаних під єдиним визначенням “радянська людина”. Вивчення та збереження рідної мови для мешканців великих міст втратило свою актуальність, оскільки дедалі більше активізуються процеси русифікації, а російську мову оголошено “мовою міжнаціонального спілкування” [Момрик 2004, 143]. І хоча в паспорті зберігалася графа “національність”, та вплив всеосяжної радянської з добре відчутним присмаком русифікації позначився на національній свідомості кожного, позбавляючи, інколи назавжди, самоідентифікації та відчуття приналежності до власного народу. Так пішла в небуття ціла епоха одного з етапів “соціалістичного будівництва”, гірким спадком якої після культурного розвитку в лексиці певної категорії носіїв мови титульних націй залишилося некультурне слово “нацмен”.

Страшні роки геноциду проти українців (1932–1933-х рр.) відчули на собі представники всіх народів, що мешкали поруч. Кількісні дані членів Будинку народів Сходу теж є показником труднощів тієї доби, так, у 1933 р. кількість секцій становила всього три [Чорна 2009, 205].

Репресивна політика, що принесла великі втрати, не оминула жодну етнічну спільноту не лише Києва, а й загалом УРСР. Репресивний механізм радянської держави не надто розрізняв етнічну приналежність своїх жертв. Свідченням тих злочинів для теперішніх поколінь є архівні справи з вирокami трійок та дерева в Биківнянському лісі.

Наступним великим випробуванням для України та всіх її народів, після голоду та репресій, стала Велика Вітчизняна війна (1941–1945 рр.). Для представників кавказьких та близькосхідних діаспор, а точніше, цілих великих і малих народів вона принесла непоправні втрати. У першу чергу це стосувалося євреїв, однієї з найчисленніших етнічних груп у Києві. Тоді, коли війна нещадно забирала життя на полі бою у воїнів, мирне цивільне населення Києва очікували особливі розпорядження [Оголошення окупаційної влади... 1941, 2]. Окупанти зробили місцем вічного спочинку для представників цього етносу передовсім та інших мешканців Києва схили Бабиного яру.

Людські втрати, добровільні та примусові переселення – все це залишило відбиток на людських долях та статистиці. У нижчеподаній таблиці виразно видно втрати єврейської спільноти Києва.

У післявоєнний час у демографічній кривій поступово відбуваються зміни. Перепис значний час не проводився, але життя брало своє. Це позитивні зміни в динаміці населення Києва, що були викликані зростанням населення столиці та відбудовою міста, поверненням до мирного життя і довоєнних показників, втім до певного часу це не показує прогресивних змін у середовищі представників досліджуваних діаспор. Беззмінним показником соціалізації того часу був процес русифікації. Останні школи національних меншин з рідною мовою викладання закриваються в УРСР у післявоєнний період, а слідом за ними – українські. Також

зростає кількість шкіл з російською мовою навчання, а в неросійських школах збільшується кількість годин вивчення російської мови, з перевагою останньої в порівнянні з профільною [Красножон 2000, 123–124]. І для м. Києва як столиці Української РСР, в цьому питанні, звісно, не було преференцій.

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. до кількісних показників близькосхідних діаспор додалися представники зарубіжних соціалістичних країн Сходу та “країн, що розвиваються”, за тодішньою термінологією. Головним чином у цей період це відбувалося за рахунок студентів та молодих спеціалістів, що приїздили на навчання та виробництва. І хоча цей процес не був занадто масовим, та все ж мав певну регулярність і квоти. Його наслідком стало збільшення кількості іноземців, що почасти зовсім не прагнули повертатися на свою батьківщину. У великих містах України, таких як Донецьк, Одеса, Київ та Харків, цей процес активізувався найбільше. Київ як столиця України, де була зосереджена значна частка вищих навчальних закладів республіки, тримав у цьому першість разом із Харковом. Відтоді і до сьогодні студенти виступають вагомим чинником поповнення та формування близькосхідних та кавказьких діаспор у Києві і в цілому в Україні.

Наступними періодами зростання хвиль міграційного потоку населення із зазначених регіонів, що призвели до укрупнення досліджуваних діаспор, стали кінець 80-х – початок 90-х років. Події кінця 80-х рр. ХХ ст. – це ціла низка потрясінь у житті окремих республік СРСР, що в 1991 р. завершилися розпадом Радянського Союзу.

Країни Близького та Середнього Сходу, Кавказу, пережили ряд воєнних, етнічних та релігійних конфліктів. Серед них – вірменсько-азербайджанський конфлікт у Нагірному Карабасі (НКАО) (1988–1992 рр.), грузино-абхазький конфлікт (1992–1993 рр., 1998 р., 2008 р.), російсько-грузинська війна (2008 р.), російсько-чеченська війна (1994–1995 рр., 1999–2009 рр.), війна в Афганістані та правління режиму талібів (1979–1989 рр., 1992–2002 рр.), перехід від світської форми правління до ісламської держави в Ірані (з 1979 р.), низка воєн в Палестині (арабо-ізраїльський конфлікт), Іраку (2003–2011 рр.) та Сирії (з 2011 р.).

Тож ці події знову призвели до появи біженців та мігрантів у різних містах України. В 90-ті рр. ХХ ст. в основному вони були вихідцями з Північного та Південного Кавказу. Перевагу ж при виборі місця проживання віддавали російськомовним містам та регіонам України [Момрик 2004, 145]. Та й Київ не залишався осторонь. Співдружність і відносно близьке географічне розташування також спричинилися до вибору обраного міграційного вектора. Це відображають і статистичні показники кількості мешканців Києва в порівнянні двох останніх переписів. Один з них – це останній перепис в СРСР у 1989 р., а інший – 2001 р. – перший і поки що останній в незалежній Україні. Втім, зміна показників відбувалася у двох напрямках – збільшення одних етносів та зменшення інших. Попри збільшення представників етнічних груп народів Кавказу та Близького Сходу, наприклад, цифри показують значний спад чисельності єврейського населення в Києві. Крім того, за свідченнями статистики, зберігаються показники переваги чоловічого населення серед кількісного складу близькосхідних діаспор, причому в декілька разів. Винятком є лише єврейська та асирійська діаспори, в яких тривалий період тримається перевага кількості жінок.

Від початку процесу творення та вироблення законодавчої бази в незалежній Україні була приділена значна увага питанню національних меншин. А тодішній Президент України Л. М. Кравчук підписав ряд основоположних документів у цій сфері, зокрема “Декларацію прав національностей України” від 1 листопада 1991 р. та Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р. Крім того, головні засади прав національних меншин в Україні гарантовані Основним

законом країни – Конституцією України від 29 червня 1996 р. Так, мовні права національних меншин гарантуються статтею 10 Основного закону, статтею 53 – навчання та освіта рідною мовою.

Рубіж 80–90-х рр. характеризується початком релігійного піднесення на всьому пострадянському просторі. Зміни в житті релігійних пам'яток України прийшли, коли був підписаний Указ Президента України від 4 березня 1992 р. “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культових будівель”.

Серед національних меншин чи не найбільш згуртованими на той час були представники вірменської спільноти. У 1991 р. було створене Київське вірменське товариство [Момрик 2004, 145]. Відразу ж по тому зареєстрований Статут української єпархії Вірменської апостольської церкви з кафедральним собором у м. Львові. У 1997 р. Католикос усіх вірмен Гарегін I видав грамоту на визнання її канонічною [Гаюк 2002, 117]. Громада розпочинає процес повернення своїх релігійних святинь. Оскільки в Києві вірмени не мали таких споруд, громада поступово починає створювати нові. Спочатку отримали ділянку на Подолі й у 2007 р. збудували там каплицю. Сьогодні йде будівництво храму та інших культурних споруд на Харківському масиві. Планується будівництво кафедральної церкви в Києві, а поки що споруджено тимчасову капличку імені Месропа Маштоца. Також громада вірмен Києва з 1994 р. видає газету “Арагац” та пропонує бажаючим вивчати вірменську мову на факультативних курсах [Куликов].

Православні грузини та осетини тривалий час не мали представництв своїх церков у місті Києві. Така ж сама ситуація склалася і в неправославних ассирійців. Для служб їм відведено частини православних церков, а також вони відвідували храми українців [Момрик 2004, 146]. А у 2005 р. грузини зареєстрували свою громаду, очолив її отець Микола Інасарідзе. Свої служби він проводить у храмі Різдва (УПЦ КП), що на Подолі. Згодом аналогічний осередок виник і в Лаврі (УПЦ МП) [Гудзик 2007]. Ассирійці першу громаду своєї церкви організували 1992 р., а офіційно зареєстрували лише у 2005 р., і сьогодні громада широко займається культурно-освітньою діяльністю.

Синагога на Подолі повернута єврейській громаді в 1992 р. Синагогу Бродського повернули частково в 1989 р., повністю – в 1997 р. Галицьку синагогу повернено лише у 2001 р. А ось синагога Баришпольського сьогодні – Будинок дитячої творчості.

Мусульманська громада міста повертається до наміру звести мечеть у Києві в 1991 р. Адміністрація міста Києва в 1996 р. виділила Духовному управлінню мусульман України (ДУМУ) ділянку для будівництва мечеті. І робота закипіла, проходила вона в декілька етапів. І вже з 1998 р. там розпочалося здійснення молитов, а у 2000 р. відбулося відкриття мечеті з назвою Ар-Рахма (Милосердя) за адресою вул. Лук'янівська, 46. У 2004 р. громада отримує землю і будує поряд з мечеттю корпус ДУМУ, медресе і мінарет (Ісламський комплекс). Остаточо будівництво було завершено у 2012 р. [Мечеть Ар-Рахма]. Та вже у 2013 р. у ДУМУ визріло бажання збудувати ще одну мечеть, в іншому районі міста. Одна з головних мотивацій громади полягає в тому, що в Києві проживає близько 60 тисяч мусульман [Мусульмане...]. Мусульманська громада Києва, умма (сукупність усіх мусульман як релігійної громади), сьогодні активна і дієва. Вона була створена в 1992 р. в Києві й сьогодні має представництва вже в десяти областях. Муфтій мусульманської умми України – Ахмед Тамім.

Крім релігійних громад, значну роль у житті близькосхідних та кавказьких діаспор відіграють громадсько-культурні організації. Такою організацією є, наприклад, Конгрес азербайджанців України, заснований 1999 р., котрий сьогодні має представницьку мережу у 27 містах, видає газету “Голос Азербайджану” [Алієва 2005,

116]. Арабська діаспора в 1997 р. заснувала мусульманську організацію “ар-Раїд” [Бубенок 2006, 41]. 24 грудня 2014 р. в Києві відкрився офіс об’єднаного центру діаспори азербайджанців України і загального регіонального центру діаспор країн-членів Ради співпраці тюркомовних країн [Регіональний центр... 2014].

Зміни кількісного складу розглядаємо крізь призму історичних подій, якими було насичене ХХ століття. Більшість характеристик сформовано на основі порівняльного аналізу двох крайніх періодів дослідження. Втім, саме вони найбільше засвідчують зміни в складі досліджуваних діаспор поліетнічного Києва. Проведені переписи фіксують такі зміни як збільшення кількісних показників населення, а разом з тим і розширення списку назв національностей, що були зафіксовані переписами в м. Києві. Кількість представників окремих національностей з плином часу вже давно не відповідають відображеній у матеріалах перепису дійсності, відповідно суттєво ускладнюються дослідження при оперуванні із застарілою інформацією. Так, наприклад, керівники діаспорних груп наводять уже значно вищі за попередні оцінки, як-от дані, що мусульманська громада Києва налічує вже 60000 чоловік [Мусульмане...]. А вірмен в Україні не близько 100000, як було у 2001 р., а 150000 вже у 2005 р. [Численность армян...], а отже, їхня чисельність у Києві також змінилася. А ЗМІ за 2007 р. подають такі цифри: загальна чисельність в Україні – 500000, а в м. Києві – 50000 [Часовня Армянской...]. Тобто, згідно з даними перепису 2001 р., наведеними в таблиці, ця цифра зросла в 10 разів. Очевидно, що сьогодні за відсутності чітких і перевірених даних у статистиці дослідники вже мають проблему на кшталт тієї, про яку згадувалось у вступі до перепису за 1919 рік.

Таким чином, можемо виокремити такі положення в дослідженні процесу формування і становлення діаспор Кавказу та Близького Сходу в місті Києві за останні сто років. Незважаючи на присутність багатьох етнічних меншин на карті міста ще в попередні періоди, дані засвідчують зростання міграційного процесу саме з початком I світової війни. Визвольні змагання в Україні в 1917–1919 рр., встановлення радянської влади – все це суттєво відобразилося на статистичних показниках населення. І якщо одні етноси зміцнювали статистику в напрямку зростання, то інші представники народів Сходу просто зникали зі статистичних матеріалів. А втім важливою особливістю тієї доби, що позначилася на житті національних меншин, стала політика коренізації. А ось подальша внутрішня політика радянської держави з курсом на побудову “світлого майбутнього” теж залишила свій вплив на формуванні статистики зі знаком мінус, як і випробування, яких зазнало населення України під час II світової війни. У плані культурної політики цей період позначився тотальною русифікацією та втратою самоідентичності представників національних меншин.

Зростання темпів індустріалізації міста, а разом з тим зростання числа та значимості навчальних закладів Києва у повоєнний час дали поштовх до збільшення чисельності представників східних громад у соціумі міста.

Своєрідним поверненням до джерел, до збереження й утвердження національної самобутності характеризується період від кінця 80-х рр. ХХ ст. до сьогодні. На цей же етап історичного розвитку припадає і наступна хвиля міграцій, що привнесла національно-культурне пожвавлення та збільшення числа представників громад Кавказу і Близького Сходу в українській столиці. Відтоді ж активізується і їхнє прагнення до єднання і згуртованості, що стало основою до подальшої консолідації та релігійно-культурного піднесення серед громад національних меншин. При цьому варто відзначити, що багаторічна історія міжкультурних взаємин у середовищі багатомільйонного Києва, та й усієї держави, є запорукою толерантності серед поліетнічного складу населення країни. Державна політика незалежної України всебічно сприяє цьому процесу заходами, відображеними в законодавчих актах та урядових ініціативах.

Таблиця 1.
 Народи Кавказу та Близького Сходу
 у Києві за матеріалами переписів різних років²

№	Національність	1919 р. Ч/Ж/Всього	1926 р. Ч/Ж/Всього	1939 р. Ч/Ж/Всього	1979 р.	1989 р. Всього	2001 р. Всього	Примітки
/1	Абазини				12/5/17	6/1/7	11	
1/2	Абхазці/Абхазці	-/2/2		5/-/5	31/23/54	49/42/91	67	
/3	Аварці			3/1/4	53/19/72	185/101/286	111	
/4	Агули						13	
/5	Адигейці			11/1/12	10/5/15	28/15/43	27	
2/6	Азербейджанці/ Азербейджанці	-/1/1		84/10/94	953/310/1263	1967/788/2755	2567	
3/7	Айсори /Айсори	73/41/114	165/138/303					
4/8	Арабы/Араби	13/7/20	2/-/2	1/-/1	203/39/242	631/126/ 757	1426	
5/9	Армяне/Вірмени	557/199/756	401/237/638	632/423/ 1054	2093/1548/ 3641	2666/1865/ 4531	4935	
6/10	Ассиряне/ Ассирійці	45/23/68		266/300/ 566	186/251/437	207/218/ 425	317	
/11	Афганці				38/14/52	146/24 /170	301	
/12	Балкарці			1/-/1	20/6/26	15/13/28	17	
/13	Белуджі				-/1/1	12/14/26	13	
7/14	Грузини/Грузини	499/113/612	159/71/230	322/119/441	859/512/1371	1243/709/1952	2352	
/15	Даргинці			1/-/1	31/8/39		133	
8/16	Євреї/Євреї	55675/58849/ 114524	64946/ 75310/ 140256	103044/ 121192/ 224236	58872/73306/ 132178	46282/ 54302/ 100584	17962	1959 р. – 153466
/17	Євреї гірські				5/2/7	6/8/14	21	
/18	Євреї грузинські				1/-/1	4/2/6	10	
/19	Євреї середньо- азіатські				1/-/1	22/20/42	2	
9/20	Єгиптяне/Єгипетники	1/-/1						
10/21	Ингуши/Ингуші	-/1/1	1/1/2	2/-/2	4/1/5	11/8/19	22	
11/22	Имеретини/Имеретини	1/-/1						
12/23	Кабардинці/Кабардинці	2/1/3	2/1/3	10/2/12	29/13/42	45/42/87	28	
/24	Каракалпаки				26/3/29	28/13/41	29	
/25	Карачаївці			1/-/1	13/5/18	22/13/35	8	
/26	Кумики			6/2/8	14/3/17	34/16/50	118	
13/27	Курды/Курди	2/-/2		1/-/1	14/5/19	23/8/31	199	
/28	Лакці			5/1/6	60/38/98	87/58/145	149	
14/29	Лезгини/Лезгини	38/11/49	19/5/24 (Лезги)	56/29/85	111/43/154	191/78/ 269	198	
15/30	Мингрельці/ Мингрельці	5/-/5						
/31	Ногайці			1/-/1	6/8/14	5/5/10	2	
16/32	Осетини/Осетини	26/4/30	5/4/9	37/12/49	242/169/411	300/214/ 514	374	
17/33	Персы/Персіяни	122/46/168	13/10/23		6/9/15	22/12/34	189	
/34	Рутульці				4/-/4	8/4/12	7	
18/35	Сирийці/Сирийці	16/9/25						
/36	Табасарани				4/1/5	30/4/34	28	

/37	Талиші						21	
19/38	Татары/Татари	550/247/797	501/232/733	1188*	3647*	3471*	2451*	
/39	Тати				9/11/20	9/10/19	12	
20/40	Турки/Турки	144/13/157	20/8/28 (<i>тюрки османские</i>)	38/13/51	7/12/19	14/17/31	122	
/41	Турки-месхетинці						4	
21/42	Тюрки/Тюрки	6/2/8	22/1/23					
/43	Удіни				4/3/7	4/1/5	2	
22/44	Халдейцы/Халдїйці	15/8/23						
/45	Цахури				1/-/1	11/10/21	8	
23/46	Черкесы/Черкеси	3/-/3	2/-/2		24/13/37	15/13/28	13	
24/47	Чеченцы/Чеченці	1/1/2	7/-/7	7/1/8	32/10/42	110/50/ 160	280	
/48				+2 (прочие народности Дагестана)				
	Всього	2848/117372 (544369)	2027/142283 (591705)	2405/226641 (846724)	8187/140374 (2120153)	12616/113262 (2572212)	14103/ 32098 (2566953)	

¹ ВУЦВК – Вісті всеукраїнського центрального виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

² Таблиця, крім статистичних даних, відображає також деякі особливості окремих історичних періодів. Тут слід звернути увагу на назви деяких народів, особливо зі списку за 1919 р. Наприклад, айсори, ассирійці та халдїйці подані в різних клітинках, хоча оригінал і має відмітку, що їх треба рахувати разом. В усіх наступних переписах з цих трьох синонімічних найменувань, відповідно, залишилось лише одне – ассирійці. За основу взято назви національностей, вказані в таблиці за переписом 1919 р. російською та українською мовами. Решта – зі списку за 2001 р. Таким чином, ми звертаємо увагу на різні найменування етносів і на їхні відповідники російською та українською мовами. Наприклад, “Египтяне/Єгипетники”. Подвійна нумерація, що розділена косою рисою, зроблена для відображення кількості націй на початок періоду – 1919 р. (цифра до риски) – і на кінець періоду – 2001 р. (після риски). Якщо до риски цифра відсутня, то в першому переписі цей етнос окремо не відзначений. Наприклад, у даних за 1939 р. наприкінці є “додаток”, що відображає “прочие народности Дагестана”. А останній перепис, як бачимо, зафіксував у Києві значне збільшення представників різних народів та народностей. Оскільки єврейський народ входив протягом майже всього досліджуваного періоду в трійку “титульних національностей” м. Києва, то в підсумковій графі подаються дві цифри: перша – без урахування євреїв (це відображає незначну присутність всіх інших представників близькосхідного регіону в загальній сукупності населення), а друга – з урахуванням. У дужках у цій же клітинці подано загальну кількість мешканців Києва – для порівняння. Слід зауважити, що загальна кількість населення м. Києва за різні роки, яку можна віднайти на окремих сайтах, дуже різняться, нами використані дані з джерел, що вказані у списку літератури. Крім того, національність “татари” не входить до складу діаспор, що розглядаються. Вони ж можуть бути казанські, кримські, литовські тощо. А в 1919 р. в цю графу могли бути записані, наприклад, і азербайджанці (відповідно до традиції попередніх століть – “азербайджанські татари”), тому вона наявна в загальному переліку і ми вказуємо їхню кількість. В інші роки, вказуючи кількість, позначаємо її знаком* і, відповідно, не включаємо в загальний перелік, оскільки кримські татари є корінним народом України. Саме така назва – “кримські татари” – вказана поряд з наявною і до цього графою “татари” в переписі за 1959 р. та загальна кількість кримських татар в Україні – 193 особи. У всіх інших переписах зазначено лише “татари”.

ДЖЕРЕЛА

Бахтинський Ф. Національні меншості в м. Києві. [Нариси]. Машинопис // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського** (далі – ІР НБУВ). Ф. X, 1056.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик. Украинская ССР / Киевский округ / городские поселения. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php

Всесоюзная перепись населения 1939 года. Распределение городского и сельского населения областей союзных республик по национальности и полу. Украинская ССР, г. Киев. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php

Всесоюзная перепись населения 1979 года. Городское и сельское население областей республик СССР (кроме РСФСР) по полу и национальности, г. Киев. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=9

Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения областей республик СССР по полу и национальности. Киевский горсовет. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=8

Державний комітет статистики. Всеукраїнський перепис населення – 2001. Розподіл населення за національністю та рідною мовою, м. Київ. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_1&rz_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db

Договір на соціалістичне змагання між комісіями історії Києва та Правобережжя та комісією для вивчення Близького Сходу, протоколи засідань комісій по перевірці виконання договору. Серпень 1930 р. – 19 жовтня 1931 р. Чернетки та копії // **ІР НБУВ**. Ф. X, 4213–4220.

Зміст збірника “Національні меншості Радянської України” [1930 р.] // **ІР НБУВ**. Ф. X, 14599.

Корнилович М. Родові прізвища у айсорських біженців на Україні. Машинопис // **ІР НБУВ**. Ф. X, 1060.

Мусульманская молельня в Киеве. 1897 г. // **Центральний державний історичний архів України у м. Києві**. Ф. 127, оп. 1051, д. 675.

Оголошення окупаційної влади м. Києва про обов’язкову явку єврейського населення міста та його околиць в район Бабиного Яру. 28 вересня 1941 р. // **Центральний державний архів громадських об’єднань України**. Ф. 1, оп. 23, спр. 121.

Перепись г. Киева 16 марта 1919 г.: Ч. 1. Население / Предисл. Ал. Волкова. Киев, 1920.

ЛІТЕРАТУРА

Алієва М. Утворення азербайджанської національної меншини в Україні та діяльність її національно-культурних товариств // **Етнічна історія народів Європи**, 2005, № 18.

Бахтинський Ф. Асирійці (айсори) у Києві. (Нотатки етнографічні) // **Східний світ**, 1928, № 6.

Богомолов А. В., Бубенок О. Б., Данилов С. І., Радивилов Д. А. Мусульманское образование в Украине (1918–1927 гг.): политико-правовые и организационно-институциональные аспекты // **Східний світ**, 2004, № 2.

Бубенок О. Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // **Східний світ**, 2006, № 1.

В Киеве строят армянский собор // **Сегодня**, 2013, 6 ноября.

Галайба В. Як починався Виноградар // **Київ Шевченковський**, 1999, № 4 (120). – Режим доступу: <http://vinogradar.wordpress.com/2012/12/25>

Гаяк І. Вірменська церква в Україні. Львів, 2002.

Гудзик К. Грузинська церква в Києві // **День**, 2007, № 104. 26 червня.

Данилов С. І. Мусульмани України: соціально-географічний нарис // *Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г.* **Ісламська ідентичність в Україні**. Київ, 2005.

Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. Київ, 1996.

Етноси України, 1917–1941: наук.-допом. покажчик / Уклад.: Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. Македон. Київ, 1997.

Кавун Т. Політика коренізації національних меншин в УРСР у суспільно-політичній та науковій літературі 1920-х років // **Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія**. Вип. 87–88. Київ, 2006.

Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. Київ, 1930.

Красножон Н. Русифікація національних меншин України (1944–1953) // **Етнічна історія народів Європи**. Вип. 5. Київ, 2000.

Куликов В. **Армяне в городе! Где собираются, отдыхают, молятся, едят.** – Режим доступу: <http://nashkiev.ua/zhurnal/rastuschiy-gorod/armyane-v-gorode-gde-sobirayutsya-otdyhayut-molyatsya-edyat.html>

Макарчук С. А. **Етнічна історія України**. Київ, 2008.

Малиновская Е. А. **Турки-месхитинцы в Украине: этносоциологический очерк**. Киев, 2006.

Маргулов А. Х. Потенціал архівних фондів про життєдіяльність асирійців України у 20–30-х роках ХХ століття // **Архіви України**, 2011, № 6.

Мечеть Ар-Рахма. – Режим доступу: <http://kiev.glo.ua/cultura/Mechet-Ar-Rahma.html>

Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / За ред. Р. Ш. Чілачави. Київ, 2004.

Міронова І. С. **Національні меншини України**. Миколаїв – Одеса, 2006.

Момрик А. Кавказские диаспоры в Украине // **Центральная Азия и Кавказ**, 2004, № 3 (33).

Мусульмане хотят построить вторую мечеть в Киеве // **Цензор.НЕТ**. 06.08.2013. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/249539>

Наулко В. І. **Етнічний склад населення Української РСР**. Київ, 1965.

Наулко В. ІІ. **Развитие межэтнических связей на Украине** (историко-этнографический очерк). Київ, 1975.

Наулко В. **Хто і відколи живе в Україні**. Київ, 1998.

Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. Київ, 2003.

Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України // **Східний світ**, 2005, № 2.

Об учреждении комиссии по изучению племенного состава населения России // **Известия комиссии по изучению племенного состава населения России**. Петроград, 1917. № 1.

Пилипенко В. Проблеми життєдіяльності національних меншин Києва // **Розбудова держави**, 1997, № 6.

Пилипенко В., Привалов Ю. Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум // **Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг**. Київ, 2003.

Попович К. Ф. Історія і культура національних меншин як об'єкт історичного дослідження // **Відродження**, 1993, № 9.

Рафальський О. **Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис**. Київ, 2000.

Региональный центр диаспор тюркоязычных государств открыт в Киеве. 27 декабря 2014. – Режим доступу: <http://qirimtatar.org/news/social/item/2121>

Савченко Г., Чорна Л. Створення та діяльність Будинку народів Сходу в місті Києві (1920–1930-ті рр.) // **Етнічна історія народів Європи**. Вип. 29. Київ, 2009.

Часовня Армянской Апостольской Церкви осквернена в Киеве. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/231733.html>

Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931 рр.) // **Український історичний журнал**, 1991, № 2.

Численность армян в мире (за пределами Армении). – Режим доступу: <http://ru.hayazg.info>

Чорна Л. Формування та діяльність системи освітніх закладів національних меншин м. Києва (1920–1930 рр.) // **Етнічна історія народів Європи**. Вип. 26. Київ, 2008.

Чорна Л. М. Культурне життя національних меншин Києва (1920-ті – перша половина 30-х рр.) // **Інтелігенція і влада**. Вип. 15. Одеса, 2009.

Ялі С. Краєзнавство та національні меншості України // **Вісті всеукраїнського центрального виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**, 1927, 19 червня. – Режим доступу: <http://oldnewspapers.com.ua/node/450>